

PHUROFESA VHO MS MAKHANYA, ṬHOHO YA YUNIVESITHI
NA TSHANḌA TSHA MUTSHANTSEḶARA YUNIVESITHI YA
AFURIKA TSHIPEMBE

SEMINA YA THANDELA YA VHORAMAṬALI VHA AFURIKA
MARANGAPHANḌA A ḶEKITSHA YA DOKOTELA VHO REUEL
KHOZA NGA HA U DALELA HAFHU MBEBULUWO YA AFURIKA
NA MUṬAṬISANO WA NDEME WA ḶIFHASI WA AFURIKA
UNISA KHAMPHASINI YA MUCKLENEUK, PRETORIA

10 FULWI 2019

Mutshimbidza Mushumo, ndi kundwa na maipfi a u bvisela
dakalo ḷanga ḷihulu kha mvelaphanḍa ye ḷekitsha iyi ya tsielano
ya vhu wana. Heyi ndi ndi ḷekitsha ya vhuraru ñwaha hoyu yo
farwa nga fhasi ṭhoho ya Thandela ya VhoramaṬali vha Afurika.

Ndi ndivho yashu, nga kha tsielano idzi, u ramba zwiambi zwine zwa nga ri itela khaedu uri ri humbule nga vhudzivha nga ha dziñwe thaidzo dzo livhanaho na riñe sa shango na dzhango.

Nga zwenezwo ndi dakalo Jihulwane u t̄anganedza Dokotela Vho Reuel Khoza vhane vha d̄o kovhana na riñe nd̄ivho yavho nga ha uri ri nga vhisa hani vhatambi kha mut̄at̄isano wa Jifhasi.

Nga kha musaukanyo wavho wa 2001 kha muhumbulo wa Mbebuluwo ya Afurika, Dokotela Vho Eddie Maloka vho wanulusa uri muhumbulo wo vha u hone nga tshifhinga tshenetshiḷa tshe wa ambiwa nga hawo na u livhiswa hoṱhe kha sekithara dzo fhambanaho.¹Ngangoho, ri a humbula uri hani, mathomoni a 2000, hoṱhe hoṱhe ho vha hu tshi ambiwa nga ha Mbebuluwo ya

¹Eddie T. Maloka 2001. The South African "African Renaissance" debate: acritique. http://scholar.google.co.za/scholar_url?url=http%3A%2F%2Fpolis.sciencespobordeaux.fr%2Fvol8ns%2Fmaloka.rtf&hl=en&sa=T&oi=ggp&ct=res&cd=7&d=13471906251317730257&ei=rhL7XKzLC4uemgHkjbeAAQ&scisig=AAGBfm02AmjMwi8K2LCoyV_wDS7rLRxF1Q&nossl=1&ws=1600x731&at=The%20South%20African%20%E2%80%9CAfrican%20renaissance%E2%80%9D%20debate%3A%20a%20critique&bn=1 [Accessed on 8 June 2019].

Afurika. Heyi yo vha nyimele ya muthu muṅwe na muṅwe –hu nga vha mutikedzi kana musasaladzi wa muhumbulo.

Zwine zwa nga si kone u hanedzwa ndi khanedzano dza nga ha muhumbulo une wa vha na nyambedzano dza lushaka. Nga u ṭavhanya kha ri sedze zwiṭuku kha maṅwalwa nga tshifhinga tsha u bveledza tshifanyiso tshi kondaho tsho pfumaho maṅwalwa ane ri nga tea u dovha ra a sedza hafhu hu na muhumbulo wa u ḡipfumisa riṅe vhaṅe.

Afurika Tshipembe ndi shango ḽo vhaho kha nyambedzano na ḽone ḽiṅe. Ho vha na tshifhinga tshe ha bveledzwa muhumbulo wa shango we wa vha u tshi khou amba nga ha u kovhana mihumbulo nga maandḽa.

Ri tshi khou shela mulenzhe nga ha khanedzano ṅamusi, ndi khou ṭodḽa u sedza kha thero yoṭhe ine Dokotela Vho Khoza vha ḽo vha vha tshi khou kovhana na riṅe u ya nga ṭhoho dzi

tevhelaho, tsha u thoma, ndi khou tama u dalela hafhu vhubvo ha muhumbulo. Tsha vhuvhili, ndi khou tama u ṭola uri ri nga shumisa hani muhumbulo nga tshifhinga hetshi sa shango. Zwi tshi elana na izwo, ndi khou tama u ṭola hafhu mushumo une Mbebuluwo ya Afurika ya ḍo u ita kha u shandukisa pfunzo ya ṇtha, nga maanḍa UNISA. Tsha u fhedzisela, ndi ḍo lingedza u dzinginya uri ri ḍo zwi itisa hani, sa shango na sekithara ya pfunzo ya ṇtha (nga maanḍa UNISA), ndi ḍo lingedza u isa khanedzano iyi phanḍa.

Mbebuluwo ya Afurika: Vhubvo na zwine ya amba

A si u ḍiimisela hanga u ṇetshedza ṭhanḍavhudzo na zwidodomedzwa zwa mulingo wa akhademiki zwa muhumbulo wa Mbebuluwo ya Afurika. Mushumo uyo u nga ṭoḍa ḷekitsha yo fhelelaho kha sia ḷanga kana atikili. Zwine nda khou tama u zwi ita, naho zwo ralo, ndi u ṇetshedza mbonalo i leluwaho ya muhumbulo.

Hu fanela u vha na u tendelana uri, kha muhumbulo wa zwino, wa Mbebuluwo ya Afurika u nga waniwa kha mañwalwa o kuvhanganyiwaho nga muhumbulo muhulwane wa Afurika, Vho Cheik Anta Diop, *U ya kha Mbebuluwo ya Afurika: mañ walwa a mvelele na mveledziso, 1946-1960.*²

Vho Anta Diop vho vha vha tshi khou ñwala nga tshifhinga tshe Vhoradzipfunzo vha Afurika vha vha vha tshi khou ranga shango Javho vhanna na vhafumakadzi vho vha vha kha mvutshelano ya u lwa na vhukomonisi, na u tōd a u khwaṭhisa vhuvha havho na u wana hafhu ṭhonifho yavho.

Zwavho ho vha hu si u sokou vha dzangano Jā Pan-African u wana hafhu ṭhonifho yavho ya vhatu vha Afurika. Kana ho vha

² Cheik Anta Diop 2000. *Towards the African Renaissance: essays in culture and development, 1946-1960*. New Jersey: Red Sea Press.

hu tshi tou vha fhedzi tshipid a dza dzangano la jifhasi nga vhathu vha Afurika u dilwela kha tshinyalelo ya vhukoloni na vhupuli. Zwavho ho vha vhuthu vhuhulwane u khwaṭhisedza ngoho ya uri vhuthu hothe hu a lingana, na uri a hu na na muthihi washu o bebwaho e muhulwane kana phuli.

Hu nga itwa khanedzano, musi hu tshi tod wa Vho Anta Diop kha jifhasi heli na kha vhupo ha dzitshaka sa musi ndo zwi bvisela khagala, uri hu nga vha hu na thuthuwedzo khavho nga dzangano la Mbebuluwo ya Helem ya New York. Tsha u fhedzisela nga murahu tsho tutuwedzwa nga na u wana thuthuwedzo kha nyimbo dza dzheze na vhaimbi vha buluesi, vha tshi khou lingedza u disa vhupfiwa ha vhotsila avha phanda na u vha tutuwedza.

Khanedzano i nga ya phanda na uri tshigwada tsho tutuwedzwa nga murathu na mukomana vha Nardal, Paulette na Jeanne, ngei

Paris. Vho vha vha tshi bva Martinique, murathu na mukomana vho vhea mutheo wa zwe zwa vha zwi tshi fanela u vhidzwa Negritude, nga murahu zwa bveledziswa nga Vho Aime Cesaire, Vho Leopold Senghor na Vho Leon Damas.

Nga zwenezwo, sa muhumbulo, Mbebuluwo ya Afurika yo pfuma ɔ ivhazwakale ine ya tea u ɔ ɔ isisiwa nga hayo na u kovhaniwa na mirafho u ɔ aho.

Nga nɔ ɔ ila yeneyi, Mbebuluwo ya Afurika ndi tshililo kana khuwelelo nga na kha vhatu vha Afurika u imisa zwandɔ a zwavho uri vha vhalwe sa vhanna na vhafumakadzi vhane vha sa tendele muthu na muthihi a tshi kandekanya ɔ thonifho yavho. Fhedzi u fhirisa izwo, ndi thandululo kha vhatu vha Afurika u fhelisa u bva Afurika maitele ayo, kana ho dalelwa kha dzhango nga vhañ we kana nga riñ e, zwine zwa ri humisela murahu. Zwenezwo, ndi

khuwelelo u pambusa ndi ila ya mveledziso ya dzhango, ndi ila ine ya do livhisa kha mvelaphanda ya lo.

U bva 1990 khuwelelo i re khagala ya Mbebuluwo ya Afurika yo khwathisedzwa nga Mutshantsejara na Muphuresidennde washu wa kale wa Riphabuiki, Vho Thabo Mbeki. Vhanzhi vha khou tenda uri tshipitshi tshavho tsha 1996 *Ndi Muafurika*, kha vhumambo ha u tangedzwa lwa tshiofisi Ndayotewa ya shango lashu, ho khwathisedzwa mvusuludzo ya muhumbulo.

Ndi nga murahu ha tshipitshi tshenetsho he Vho Mbeki vha bvela phanda na u vhea Afurika Tshipembe, dzhango, sa mushelamulenzhe wa ndeme kha mafhungo a lifhasi.

Dziwe dza mvelaphanda dze dza bvelela, dze dza tutuwedzwa thwii u bveledziswa nga u phadladza na u toda Mbebuluwo ya Afurika sa zwe zwa netshedzwa nga Vho Mbeki, hu tshi katelwa

Mbumbano ya Afurika, u bva kha Tshiimiswa tsha Vhuthihi ha Afurika, u thoniwa ha phalamennde ya AU Tshumisano Ntswa kha Mveledziso ya Afurika (NEPAD).

Kha riṅe sa dzi akhademia, thandela i takadzaho yo tuṅuwedzwaho nga Mbebuluwo ya Afurika ho vha khuvhanganyo, u tsireledza na u vhulunga dziṅwe dza Thangelakhandiso dza Timbuktu. Ndi ombedzela 'dziṅwe' ngauri, sa musi ri tshi zwi divha, dziṅwe thangelakhandiso dzo wela zwandani zwa vhavutsheli dza tshinyadzwa nga 2013.³

U tsireledzwa ha Thangelakhandiso dza Timbuktu zwi sumbedza thasululo yashu ya u vhulunga vhufa hashu. Heyi ndi ndingedzo i re khagala u sumbedza uri yashu ndi mvelele ya kale ya saints na

³ Luke Harding. 2013. Timbuktu mayor: Mali rebels torched library of historic manuscripts. <https://www.theguardian.com/world/2013/jan/28/mali-timbuktu-library-ancient-manuscripts> [Accessed on 8 June 2019].)

mañ walwa, yo shelaho mulenzhe kha mveledziso ya vhuthu u fana na dziñ we.

Naa ri nga shumisa kuhumbulele ukwu hani kha nyimele ya zwino yashu sa shango?

Mbebuluwo ya Afurika ñ amusi: Hani hu tshi itelwa mini?

Musi ndi tshi khou ṭola vhukoni vhune Mbebuluwo ya Afurika ya vha naho kha shango; na ngangoho kha dzhango, ndi zwa ndeme u sedza ndeme ya tshifhinga nga ha muhumbulo.

Tsha u thoma, sa zwo sumbedziswaho mathomoni Mbebuluwo ya Afurika yo thoñwa nga tshifhinga tsha 1940 na 50. Hetshi ndi tshifhinga tshe dzangano lo ð iimisaho nga lo ṭhe la Afurika lo vha li tshi khou thoma u khwa ṭha, lo rangwa phan ð a nga matshudeni a vhaswa vha Afurika vhe vha vha vha tshi khou isa phan ð a ngudo dzavho vhukati ha maan ð a a vhukoloni.

Matshudeni havha vho vha vha tshi khou tikedza muhumbulo wa u diimisa vhe tshithu tshithihi vhanna na vhafumakadzi vha shango lavho, vhashumi, vhashumi vha mabulasini na vhaswa, nga murahu vha lwela mbofholowo kha dzhango lothe.

Zwenezwo, Mbebuluwo ya Afurika ndi tshigwada tsha vhoramatali vhane vha vha zhendedzi la nndwa ya mbofholowo ya Afurika. lo vumbwa nga vhashumi vhe vha shuma zwihulu vhe vha vha vha kha mvutshelano vha tshi hanedzana na uri zve vha zwi shumela zwo vha zwi tshi khou shumiswa u pfumisa Yuropa, ngeno shango lavho li tshi khou tambula nga vhushai na u tshikafhadzwa. Musi mutumbuli munna wa vha ne Muphuresidennde wa Ghana Vho Kwame Nkrumah vho zwi vhona lwa tshifhinga tshilapfu, Afurika li khou shaya, ngeno li "tshi sumbedza u pfuma zwihuhulu".⁴

⁴Kwame Nkrumah. 1961. *I speak of freedom: a statement of African ideology*. London: William Heinemann.

Episoudu ya vuvhili ya u ḍivhadzwa ha Mbebuluwo ya Afurika nga Vho Mbeki ho vha hu hanedzanaho na mashango a u fhedzisela kha dzhango, i.e. Afurika Tshipembe, uri ɿi vhofholwe.

Kha muhumbulo wa Vho Mbeki Mbebuluwo ya Afurika i fanela u shumana na u livhana na ngoho ya vhukoloni. Sa Muphuresidennde wa kale Vho Nkrumah vho sedza nga ndila ya vhuṭungu: vhuḽilangi a vhu ngo livhisa kha mbofholowo yo fhelelaho ya dzhango.⁵Musi Vho Walter Rodney vha tshi khou amba, lupfumo lwa dzhango lwo thusa u pfumisa Yuropa, ngeno Afurika ḽone ḽine ḽi si khou bvelela.⁶

Muhumbulowa Vho Mbeki wo livhisa kha u thoṅwa ha NEPAD, wo vha na uri u ḽo dzula u phindulo kha u sa lingana ha mbambadzo vhukati ha Afurika na ḽifhasi ḽoṅhe, nga maandḽa Devhula. U sa lingana uhu hu ṭaluswa nga dzhango ḽine ḽa khou shela mulenzhe sa mushumisani muṭuku kha thendelano dzoṅhe dzo dzhenelwaho.

⁵ Kwame Nkrumah. 1987 [1965]. *Neo-Colonialism: the last stage of colonialism*. London: Panaf Books.

⁶ Walter Rodney. 1973. *How Europe underdeveloped Africa*. London: Bogle-L'Ouverture.

Kha tshifhinga tsha u engedzea ha tshivhalo tsha kushumisele kwa masheleni zwi siho mulayoni,⁷Mbuedzedzo ya Afurika i nga amba uri dzhangho i tea u dikhwathisa u lwa na u tangulwa zwi khagala ha u xeleva nga bilioni dza \$50 nga n waha,⁸zwi tshi khou itiswa nga ndila dzo fhambanaho u bvisa zwiko na u ita uri vhathu vha lo vha shae.

Mutshimbidza Mushumo, zwino izwi zwi ri vhudza zwauri Mbebuluwo ya Afurika musii tshi khou tangana u vha tshithu tshithihi vha tikedza muhumbulo kha Maafurika vhothe zwo tea namusi u fana na zwe zwa vha zwi hone nga 1920, u swika 1960 na 70, musii dzhangho i tshi wana vhudlangi ha lo u bva kha vhukoloni.

Khuwelelo yo tea namusi sa musii lu la minwaha musii Vhaafurika vho dzhiela ntha uri vha dzula vhe vhashai vhukati ha lupfumo lwa

⁷ For an illustration on how the continent is suffering from illicit financial flows see *Track it! Stop it! Get it! Illicit Financial Flow – Report of the High Level Panel on Illicit Financial Flows from Africa*.

https://www.uneca.org/sites/default/files/PublicationFiles/iff_main_report_26feb_en.pdf [Accessed on 8 June 2019].

⁸ Mbeki, quoted above

vhone vhaṅ e. Musi vho zwi dzhiela nṯha kha vha ri ndi khwaṯhisedze uri hu na dzhango ḽi re na nḽisedzo ya zwiko, ngeno ḽi sa koni u shuma zwi fanaho nga fhasi ha milayo i fanaho.

Zwine zwa vha khagala hafha ndi zwauri muhumbulo wa Mbebuluwo ya Afurika ndi wa tshifhinga tshilapfu. Ri khou eletshedzwa uri ri dovhe ri u dalele.

Naa ri ḽo sedza na u davhidzana nga ha muhumbulo uyu hani kha tshifhinga hetshi?

U isa Mbebuluwo ya Afurika phanḽa kha tshifhinga tsha u wana murahu ha lushaka

A si muhumbulo wanga u ḽidzhenisa kha zwithu zwa ndeme zwa nyimele yashu. Ndo, naho zwo ralo, tsireledzea u amba uri roṯhe ri tea u tendelana uri ro fhira kha tshifhinga tsha vhuṯungu. Zwi si na

ndavha uri ro ima ngafhi, zwine ra d o tendelana khazwo ndi uri ro vha ro tshukhukana, nga tshifhinga tshi fanaho na u tshukukana nga tshashu.

Nd a d o yashu ya nga ngomu a i ngo kwama ri n e fhedzi. Yo kwama ndila ye ra vha ri tshi dzhiiswa zwone kha l ifhasi lo t he. Tshiimo tshashu kha dzhango, tshine, sa zwe nda zwi sumbedzisa mathomoni, tsho vha tshi tshi dzhielwa n t ha, tsho shumaniwa natsho nga ndila i si yavhud i.

Nga zwenezwo zwi a pfala, na u tea, uri nga murahu ha tshifhinga tsha vhu t ungu uvhu lushaka lu fanela u fhira kha tshifhinga tsha u vhuelela na u fhola.

Ri tea u t anganedza uri a riho kha tshivhumbeo tshavhud i. Zwo tea kha ri n e u kuvhangana ra khwa t ha uri ri kone u ima, ri bwise t honi na u d ivhadza u vhuya murahu sa shango.

Ri nga konou ita hezwi arali ri na ndivho i re khagala. Kha nne, ndivho yeneyi i fanela u bva kha zwe ra zwi fhaṭa. I katela u dalela hafhu Mbebuluwo ya Afurika sa ṭhụṭhuwedzo ya u tikedza muhumbulo.

Nga zwenezwo ndi dakalo u ṭanganedza Dokotela Vho Khoza ṇ amusi u pfa u bva khavho uri ri ṇ e, sa shango, ri ḍ o dalelisa hani ṭhụṭhuwedzo ya u tikedza muhumbulo u fhodza, tsha ndeme, na ri ḍ o amba lini nga ha u humela hashu kha ḷifhasi lo ḍ alaho mụṭaṭisano u fhirisa tshifhinga tsho fhelaho ri tshi ḍ ibvisa kha vhuimo na fhethu.

Phanḍa ha musiri tshi vhidza Dokotela Vho Khoza u kovhana vhụṭali havho na ri ṇ e, kha vha ntendele ndi sumbedzise zwịṭuku fhethu hune vhunzhi hashu vhathetshelesi ra shuma hone–sekithara ya pfunzo ya ṇ ha.

Nga 2015 matshudeni shangoni lothe vho kuvhangana u lwa na nndwa mbili: #RhodesMustFall na #FeesMustFall. Ndi zwone zwine zwa nga vha zwo itisa uri vhunzhi hashu ri dzule ro fhandekana namusi nga ha muhumbululo wa thaidzo ya matshudeni, na nga thod ea dzavho.

Naho zwo ralo, zwine ra nga si kone u zwi hanedza ndi zwo bveledzwaho nga nndwa dza matshudeni, na thod ea dzavho, zwine zwa vha kha ri ne sa akhademia. Zwenezwo, zwo bad ekanywaho na Vho Nkrumah, Vho Samir Amin⁹ na Vho Ngugi wa Thiong'o,¹⁰ na khuwelelo dzavho dza uri dzhangona la Afurika li tutshele kule na mafhungo a zwa vhukoloni, uri a divheswe.

⁹ See Samir Amin. 1990. *Delinking: towards a polycentric world*. London: ZED Books. In this book Amin argues that for the countries of the South to ever hope to be developed, they must 'delink' from dependence on the North and develop their economies in favour of domestic development. Amin's concept of delinking has inspired decolonial scholars. See Walter D. Mignolo. 2007. Delinking: the rhetoric of modernity, the logic of coloniality and the grammar of de-coloniality, *Cultural Studies*, 21(2):449-514.

¹⁰ For Ngugi's assertions on decolonisation see: Ngugi wa Thiong'o. 1986. *Decolonising the mind: the politics of language in African literature*. Portsmouth: Heinemann Educational; Ngugi wa Thiong'o. 1993. *Moving the centre: the struggle for cultural freedoms*. London: James Currey.

Khuwelelo ya u tšutshela kule na mafhungo a zwa vhukoloni dziyunivesithi yo swikelela u tšanganedzwa nga lushaka. Ndi ngoho, u fana na muhumbulo muñwe na muñwe wa polotiki na wa vhoramaṭali, ho vha na u bvela phanḁa na khanedzano nga ha uri zwi amba mini u tšutshela kule na mafhungo a zwa vhukoloni.

A thi na tshifhinga tsha u wanulusa uri zwi amba mini u tšutshela kule na mafhungo a zwa vhukoloni, nga maandḁa kha puḁatifomo heyi. Zwine nda khou tama u zwi ita, naho, hu u tšumanya vhushaka vhukati ha zwine ra zwi vhidza u tšutshela kule na mafhungo a zwa vhukoloni kha ḁiñwe sia, na Mbebuluwo ya Afurika kha ḁiñwe sia.

Ndi muhumbulo wanga uri mihumbulo mivhili i a elana.

Nga ḁiñwe sia, u tšutshela kule na mafhungo a zwa vhukoloni ndi musaukanyo wa vhukoloni na u bvisa (na u humbela pfarelo kha Vho Ngūgī) kha thyeori ya nḁivho ya Devhula, kana zwine Vho

Chakrabarty vha zwi vhidza u ṭukufhadza Yuropa,¹¹na u sika 'nḍ ivho ya vhongwaniwapo' i sa fani.

Kha J̣in̄ we sia , Mbebuluwo ya Afurika i shuma sa ṭhuṭhuwedzo ya u tikedza muhumbulo kha Vhaafurika u tikedza mbilo yavho kha vhupo ha shango J̣a sisiṭeme ya ikonomi ya matshilisano na u ḍikhwaṭhisa sa vhashumisani vha linganaho kha u bveledza nḍ ivho, lupfumo na mveledziso ya vhathu.

Mutshimbidza Mushumo, zwi a konadzea uri, sa sekithara ya pfunzo ya nṭha, ri nga ṭanganyisa zwivhili kha u bveledza sekithara yo vhofoholowaho kha u langulwa nga vhukoloni.

Sekithara ine ya sa sokou ḍivhofholola kha u langulwa uhu sa mushumo zwawo wa thyeori ya nḍ ivho, fhedzi i ita izwo u bveledza

¹¹ Dipesh Chakrabarty. 2000. *Provincializing Europe: postcolonial thought and historical difference*. Princeton: Princeton University Press

ndivho ine ya ḍo shela mulenzhe kha u bveledza dzhango la Afurika. Hezwi, kha n̄e, ndi zwine ra amba musi ri tshi amba nga ha u fhaṭa Yunivesithi ya Afurika, hu si u sokou vha Yunivesithi ya Afurika.

U fhaṭa *Yunivesithi ya Afurika ine ya fhaṭa vhumatshelo* zwi amba uri ri fanela u vha na yunivesithi ine ya kunga vhuvha hayo kha dzhango la Afurika na u lusa u ḍisa thandululo, zwe Vho Nkrumah vha zwi vhidza “u wana thandululo ya Afurika kha thaidzo dzashu”.¹²

Sa dziyunivesithi, na Yunivesithi ya Afurika Tshipembe nga u tou ralo, ro ḍiimisela u shela mulenzhe nga nungo hedzi dzi yaho phanḍa u wana thasululo ya dzhango la Afurika, uri li kone u tikedza mbilo ya lo kha lifhasi la mutatisano lo bveleaho.

¹² Kwame Nkrumah. 1961. *I speak of freedom: a statement of African ideology*. London: William Heinemann.

Dokotela Vho Khoza, Ndi khou tama hafhu, nga fhasi ha Khoro, Ndangulo, vhashumi na matshudeni kha yunivesithi heyi, u vha ṭanganedza. Ri khou lavhelela u guda zwinzhi kha vhuṭali havho.

Ndi a livhuwa!

